

'Eşitlik' Bağlamında "İnsan Hakları ve Irk"

Mesut Yıldız

"İnsanların tabiatı(mayası)aynıdır. Onları ayıran adetleridir."

KONFÜÇYÜS

Özet

İnsan yeryüzündeki en değerli varlıktır. Bununla birlikte, insanlar her yönüyle eşit değildir. Eşitlik, insan hakları kavramına dayanır. İnsan haklarının uygulanamayışının en önemli nedenlerinden biri "ırk"tır. Irkçılık, "ırk" kavramının yanlış ve çarpık kullanılmasından kaynaklanır. Önemli olan şey, insanın kendini bilmesi ve tanımasıdır.

Anahtar kelimeler: İnsan hakları, eşitlik, ırk.

Abstract

Human is the most valuable identity on earth. However, not all humans are equal in every sense of the word. The notion of human rights depends on equality. One important reason for the incomplete application of human rights is "race". Racism is caused by incorrect and misuse of "race" notion. What is important is that any human must be aware and perceptive of himself.

Key words: human rights, equality, race.

Ortaya koyacağımız konu ve düşüncelerin temelinde, menşesinde "insan" bulunmaktadır. Çünkü, düşünce temelinde olan her şey insanla ilgilidir. İnsan yaratılmışların en üstünü olan varlıktır. Yani İnsan, fiziksel ve biyolojik yapı içerisinde diğer canlılarla her ne kadar benzerlik gösterse de ; insan, insan olmanın bazı kriterlerini(diğer canlılarda olmayan, olsa bile işlevi olmayan) taşıdığından dolayı üstün varlıktır. Üstün varlık olan insan, diğer bir insan ya da insanlarla eşit midir? Yoksa eşit özelliklere mi sahiptir? Eğer eşit özelliklere sahipse bu durum hangi alanlar da yer almakta ve ya yer almış durumdadır?

İnsanlar tam anlamıyla, her yönüyle eşit durumda değildir. Bu düşünce insana ilk bakışta çarpıcı ve dogmatik gelebilir. Fakat gerçekten, insanlara eşit dediğimiz zaman, insanların sadece hak, hukuk..vb. öğeler değil de işin içerisine fiziksel ve biyolojik unsurlar da girmektedir. O halde eşitlik konusunda, hak, hukuk ve özgürlük gibi konularda eşitliği ele almamız gerekecektir. Çünkü diğer unsurlarda tam bir eşitlik elde etmek imkansızdır. Böylelikle çağdaş toplumların üzerinde, görüş birliğine vardıkları

konuların başında, insanların sırf insan olmalarından dolayı eşit değere sahip oldukları, bu nedenle herkese dine, ırkına ve cinsiyetine bakmaksızın eşit davranmak gerektiği ilkesi gelmektedir.¹

Bu eşitlik ilkesinden insanların elde edebileceği ve insanların kendisinde doğal olarak var olan "hak" kavramını karşımıza çıkarmaktadır. Her insanın bazı şeyler de otomatik olarak hakkı vardır. Bunun en başında insanların "yaşama hakkı" yer almaktadır. Yani insanlar öncelikle yaşamının farkına ve bilincinde olarak hakkını rahat bir ortamda elde etmelidir. Hak kavramında, etik açıdan ele alınırsa, insanların birbirlerine karşı yapmaları gereken ödev ve sorumluluğu da ortaya koymaktadır. "Hak" kavramını, hukuksal olarak ele alacak olursak hak, hukuk düzeni tarafından tanınmış bir yetkidir.² Burada ise belirli hukuk kuralları ile sınırlayarak ortaya konulan haklar vardır. Bu haklar hukuk kuralları ve anayasalarla belirlenmektedir. Örneğin anayasaya göre milletvekili olmak için belli yaş sınırı ortaya konulmuştur. Bu yaş sınırını geçen ve diğer şartları da tutan bireyler, milletvekili olma hakkını elde edebilirler. Bu onların yasaya bağlı doğal hakları olarak ortaya çıkar. Hak kavramını diğer tanımda olduğu gibi ele alırsak, yani etik açıdan bakarsak bunun temelinde ise; "bu, bana bu şekilde davrandı, bana şunu yaptı, bundan dolayı da onun bende böyle bir hakkı vardır gibi düşünce yatar. İşte bu hak kavramı içerisinde, insan haklarının konumu nedir? Sorusu bizi, insan haklarının çevresini belirlemeye götürür.

İnsan hakları, "hak" larla inşa edilmeye çalışılmıştır. İnsan hakları, tek kişinin, üç-beş kişinin ya da bir toplumun tekelinde değil yani yalnızca bunların hakkı değil, dünya da yaşayan bütün insanların ve insanlığın hakkıdır. Yazının başların da değinildiği gibi, insana insan olduğu için bakmak ve bu haklardan insanların, insan olmalarından dolayı eşit şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Yani bir insanın kişisel farklılıkları ne durumda olursa olsun , bu hakları elde etmelidir. Bunun için insan hakları dini, kültürel, ırki ve siyasi farklılıkları göz önüne almadan, bunların insanlık adına bir hak düşüncesiyle ortaya çıkmalıdır. Bunu söylerken bir şeye dikkat etmek gerekmektedir. Bu haklar eşitlik üzerine kurulmuştur. Bundan dolayıdır ki insan haklarını terörist hakkı olarak da görmemek gerekmektedir. Çünkü terör, insanların insan hakları açısından, bu hakların en temelinde bulunan ve insanların birinci derecedeki hakkı olan "yaşama hakkını" ortadan kaldırmaya ve yok etmeye çalışmaktadır. Bunu savunanlara baktığımız da, o zaman diğer insanların hakkı neden ortadan kaldırılıyor sorusu aklı gelir. Bunu günümüzde ortaya koyan bir çok grup ya da gruplar bulunmaktadır.

İnsan hakları evrensel midir? Evrensel olabilme imkanına sahip mi? İnsan hakları tam anlamı ile her yerde uygulanabilmekte midir? Evrensellik konusu, her alanda düşünülebilen bir konudur. Evrenseli yakalaya bilme, çok zordur. Çünkü dünya üzerindeki bütün canlı varlıklar da farklılıklar görülebilmektedir. İnsan hakların da ise, evrensellüğün var olduğunu tam anlamı ile söyleme imkanımız yoktur. Fakat, İnsan hakları her yönüyle evrensel olmalıdır, bütün insanlığa uygulanabilme imkanına sahip olmalıdır. İşte insan haklarında ki evrensellik düşüncesi yalnızca dilde ve kağıt üzerinde kalmaktadır. İnsan hakların da bu hakların değerini elde etmesi ve bunu koruması için bunların gerçek yaşama uygulanabilme imkanı olmalı ve pratiğe geçirilmelidir. Bunlar pratik yaşama geçirilmediği sürece hiçbir önem ve değeri yoktur. Örneğin bir futbol oyununda

¹ Sedat YAZICI, Felsefeye Giriş, Alfa yay., 1999-İstanbul

² Prof. Dr. İsmet GİRİTLİ, Hasan Atilla GÜNGÖR, Der yay., 2002-İstanbul

takım olarak çok iyi oynuyorsunuz, neredeyse %100 perfonmasa yakın bir yüz de ile oynuyorsunuz ama gol atamıyorsunuz. O zaman gol atamadıktan sonra iyi oynamanın ne önemi olacak ki, burada iki puanı kaybetmiş oluyorsunuz. İnsan haklarında da bu hakların uygulamasına geçmeden kağıt üzerinde hiçbir değeri yoktur. İsmet Giritli ve Hasan Atilla Güngör Günümüzde İnsan Hakları adlı eserlerinde şunu ortaya koymuşlardır: "..... İnsan haklarının evrensel olma niteliği, uygulama bakımından değil, hak sahipliği bakımından değerlendirilmelidir." Şunu söylemek gerekmektedir; bir alanda, uygulama olmadıktan sonra ben istediğim kadar şu hakkım var diye söylenip durayım. Bana bu hakkımı elde edecek bir uygulama gerçekleştirilmeden bu insan hakları nasıl kabul edilebilir? Bu hakların evrenselliğinde önemli olan bunların bütün insanlar üzerinden hayata geçirilmesidir. Örneğin uygulamaya geçilmeyen bir insan ihlali olarak ülkeler de yabancı düşmanlığı bulunmaktadır. Bunda ise; Doğu Türkistan da Türklere uygulanan toplu katliamlar, Avrupa ülkelerinde Türk çocuklarına karşı bilhassa eğitimde uygulanan ayrımcı ve ırkçı işlemler hapisanelerde yabancılara farklı uygulamalar, işkence ve öldürmeler, Irak Saddam tarafından Batılılar tarafından satılan öldürücü gazların Halepçe katliamlarında kullanılması insan hakları ihlalleri değil midir? ³ Bunun gibi durumlar bize, insan haklarının uygulanmadığını, dilde ve kağıtta kaldığını ve en önemlisi ne yazık ki evrensel olmadığını göstermektedir.

İşte insan haklarının uygulanmamasının, evrensel olmayışının temel nedenlerinden bir tanesi de "İrk" tır. İnsan haklarının en büyük problemi de burada yatmaktadır. Bu sağlarsa insan hakları uygulanmasına daha rahat geçecektir. Eşitlik bağlamında, Irk, ayrım konusu İnsan Hakları Evrensel Beyannamesin de ikinci madde de, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde (Roma, 4 Kasım 1950), on dördüncü madde de ve T.C. Anayasasında ise onuncu madde de yer almaktadır.

İnsan hakları evrensel beyannamesi Madde 2: "Herkes, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka bir görüş, ulusal ve toplumsal köken doğuş ya da benzeri statü gibi herhangi bir ayrım gözetilmeksizin bu bildirgede ileri sürülen tüm hak ve özgürlüklere sahiptir.

Ayrıca ister bağımsız olsun, ister vesayet altında ya da kendi kendini yönetmeyen bir ülke olsun, İster başka bir egemenlik sınırlaması altında bulunsun, bir kimsenin uyuşunda bulunduğu ülke ya da alanın siyasal, hukuksal ya da uluslar arası statüsüne dayanarak hiçbir ayrım gözetilemez.

Avrupa insan hakları sözleşmesi Madde 14: " Bu sözleşme de öne sürülmüş olan hak ve özgürlüklerden yararlanma; cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal ya da başka bir görüş, ulusal ya da toplumsal köken, bir ulusal azınlıktan olma, mülkiyet, doğum ve benzeri başka bir statü ayrımı gözetilmeksizin herkes için sağlanır."

T.C. Anayasası Madde 10: " Herkes, dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, aileye, zümreye veya sınıfa, imtiyaz tanınmaz. Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar."

Bu ortaya konulan yasalarda gördüğümüz gibi, gerek evrensel olan da gerek din, dil gibi unsurlarda olması gereken düşüncelerle ortaya konulmuştur. İşte bu mükemmel olarak ortaya konan düşünceler de önemli olan uygulama safhasıdır. Bu yasala içinde geçen "ırk" kavramından ne anlaşılmaktadır? Gerçekten de ırk var mıdır? Varsa ne tür

³ Prof. Dr. Mustafa E. Erkal, Der. Yay., 1998-İstanbul

ırklar vardır? Irk kavramının doğasında bir ayırım söz konusu mudur yoksa bu ayırımı ırk kavramına biz insanlar mı yükleriz ? Buna bağlı olarak ırkçılık nedir? Irkçılık halen yapılmakta mıdır? Irk ve ırkçılık insan haklarının neresinde yer almaktadır?.....vb. sorular bize insan hakları ile ırk arasındaki ilişkini boyutlarını ortaya koymamıza yardımcı olacaktır.

Irk kavramını değerlendirilmesinde psikolojik, sosyal, kültürel ve siyasal olmak üzere bir çok unsurlar belirli ölçülerde dikkate alınmış ve sonuçta çeşitli tanımların ortaya çıkışını sağlayarak işin içinden çıkılmaz hale gelmiştir. Irk üzerine araştırmalarıyla bilinen Prof. Dr. Henry V. Vallois' in yazdığı "İnsan Irkları" eserinde ırk; beden karakterleri ile birbirinden ayır edilebilen gruplar olarak tanımlarken, yine Türkiye de Irk üzerine çalışmalarıyla bilinen Prof. Dr. Metin Özbek ise " İnsan ve Irk" adlı eserinde ırkın, ne kültüre ne etnik ne de lengüistik bir kavram olduğunu, ırkın biyolojik anlamda tanımlanması gerektiğini düşünmekte ve ırkı belli genlere, aşağı yukarı eşit sıklıkta sahip bulunan bireylerin oluşturduğu bir birim olarak tanımlar. Bunlara baktığımız zaman, genel olarak ırkı, benzer, fiziksel özellikteki insanların belirli bölgelerdeki yoğunlaşmasıdır. Buradan da anlaşılabacağı üzere dünya üzerinde gerek deri rengi, gerek saç rengi, gerek göz rengi, gerekse de biyolojik özellikleri birbirinden farklı insanlar bulunmaktadır. İşte bunlar bazı insanların çıkarları uğruna, insan haklarını çiğnemesini bir araç olarak görüp uygulamaktadırlar.

Burada da karşımız "ırkçılık " kavramı karşımıza çıkmaktadır. Irkçılık, belirli insan ırklarının varlığına, bu ırkların eşit olmadığına , üstün ırkların aşağı ırkları yönetme hakkı olduğuna inanan öğretilerdir.⁴ Irkçılığın temelinde, ırkın yanlış kullanımı yatmaktadır. O halde, bunlara meydan veren; ırk kavramını yerinde kullanılmamasına neden olan yanlışlar nelerdir? Öncelikle ırk, devlet ve millet gibi organizasyonlarla karıştırılmamalıdır. Örneğin, bazen "Fransız ırkı" kullanılmaktadır. Fakat, Fransa da fizik karakterleri ile birbirinden farklı ırklar vardır. İkinci olarak, ırklar medeniyet karakterleri birliği üzerine, özellikle dil birliği üzerine kurulmuş olan gruplar arasında gerçekleşmektedir. Örneğin Avrupa kavimleri , Latin, Germen ve İslav olarak ayrılırlar. Böyle bir ayırma dil bakımından olabilirken ırk kavramından hiçbir değeri yoktur. Bunun yanında Latin, Germen ve İslav dilinden ve medeniyetinden söz edilebilir, ama onları ırk olarak vasıflandırmak yanlıştır. Burada bunun gibi bir çok örnek ortaya koyabiliriz.

Irkçılık hangi sınıfa aittir? Bu konu üzerine de Aleeddin Şenel Bilim ve Ütopya adlı dergisini Ağustos 2002 sayısında şunları dile getirmektedir: " Irkçılığın pazara yönelik üretim yapan, bu yolda emek kıtlığını karşılamak için köle emeği kullanan kapitalist tarım ekonomilerinin geliştirdiği Yeni Dünya da en acımasız görünümünden birini alıp, toprak sahibi egemen burjuva sınıflarının çıplak sömürülerini örtmek için bu sınıflar yararına kullanılmıştır. Avrupa kapitalizminin kolonici evresinde ise ırkçı ideoloji, ticaret ve endüstri burjuvazisinin çıkarlarına hizmet etmiştir.

Irk ve buna bağlı olarak yapılan ırkçılık, gerçekten insan hakları açısından önemli bir yerde bulunmaktadır ve bu hakların temelinde yer almaktadır. Çünkü, bir işin daha başında ırk ayırımını ortaya koyduğün zaman, zaten diğer haklar da doğal olarak uygulanamaz hale gelmekte, o zaman da insan hakları diye bir şey olmazdı. İnsanlar ırk konusunda şunu kesinlikle bilmeleri ve anlamaları gerekmektedir. Irkları, insanlar arasında,duygu,düşünce ve alışkanlıklarla karıştırmamalıyız. Irk, insanların, fiziksel görü-

⁴ Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay, Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü, Akçağ yay., 1999-Ankara

nümlerinde oluşan farklılıklardır. Irk, bireylerin ve toplulukların huyları ile değil, tüyleri ile ilişkili farklılıklardır. İnsanların ne huyları ne düşünceleri üzerinde doğrudan etkileri vardır. Bütün insan popülasyonlarında bebekler, ana babalarından tek bir duygu, tek bir düşünce, tek bir sözcük, tek bir inanç kalıtmadan, tam anlamıyla boş(tabula rasa) bir beyinle doğarlar. Dillerini, huylarını, düşüncelerini, davranış alışkanlıklarını, bilgilerini, içinde yaşadıkları toplumdan ve ortamdan(sonradan) edinirler.⁵ Bilim ve Ütopya dergisinde Metin Özbek ise, insan topluluklarının ırk kategorilerine ayrılmasında eğer biyolojik ölçütler göz ardı edilerek sosyo-ekonomik ve ideolojik yaklaşımlara itibar edilirse, ırk kavramının ırkçı bir boyuta varacağını düşünmektedir. Günümüzde ırkçılığın devam ettiğini görmekteyiz. İnsan hakları derneğinin İnternet sitesin bu konu ile ilgili rakamsal saptaması bulunmaktadır. Buna göre; 20 Haziran 2002 tarihinde bir saptama yer almaktadır. Bu, yüz binlerce kadın, çocuk yaşamlarını daha güvenli bir ortamda sürdürme umuduyla evlerini, yurtlarını terk etmeye devam etmektedirler. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin saptamalarına göre, kendi ülkelerinde yaşam güvenliği olmayan; ırksal, etnik, dinsel, siyasal, cinsel, sınıfsal ayrımcılığa maruz kalarak velvaya savaş ve çatışmalar nedeniyle ülkelerini terk etmek zorunda kalan, başkalarının ülkelerine sığınmaktan başka şansı olmayan kişilerin sayısı yalnızca 2001 yılında 500.000'i aştı. Bu rakam bize insan haklarının ne kadar ihlal edildiğini göstermektedir.⁶

İnsan ırklarının eşitliği ya da eşitsizliği XVIII YY' dan itibaren ele alınmaya başlanmıştır. Bundan dolayı o zamanlar da yaşamış filozof ve düşünürlerin bu konular hakkında ne düşündüklerini ortaya konulmasının gerekli olduğunu düşünmekteyim. Bu düşünürlerin başında, Montesquieu, Hume, Kant, Voltaire, Comte de Goldneau, Gustave Le Bon gibi düşünürleri sayabiliriz. Montesquieu, "Kanunların Ruhu" adlı eserinde şu söz geçer:"Erdemli bir varlık olan Tanrının, iyi bir ruhu, simsiyah bir bedene yerleştirebileceğini sanmıyorum." İfadesi ile siyah olan ırkı alaya almaktadır. Kant ise, ırksal ayrımı sadece zencilere karşı yapmakta ve Afrika siyahlarının doğuştan bir zeka eksikliğine sahip olduklarını savunur. Voltaire ise, Zencileri yassı burunları, yuvarlak gözleri, kalın dudakları, yapağı saçları hatta düşük zeka dereceleriyle diğer insan türlerinden apayrı bir topluluk olarak göstermiştir. Comte de Gobineau ise ırkları üstün ve aşağı olarak ayırt etmiş, böylelikle de "üstün ırk" anlayışının öncüsü sayılmıştır. Gustave Le Bon'un ırk anlayışı Fransız Antropolojik görüşe bağlanmaktadır. Le Bon ile Gobineau arasında bir bağ vardır. Le Bon Gobineau'yu çok iyi tanıyordu, bundan dolayı da etkilmiştir. Bu noktada Le Bon, adeta Almanya'da yayılan "üstün ırk" teorisinin Fransa'da ki savunucusu rolünü oynamıştır.⁷

Genel olarak ırk hakkında ki düşünceleri toparlayacak olursak; tarihte ırk ayrımı yapıldığı gibi, bunlara karşı tepkiler de olmuştur. Bu tür girişimlerin etkisi ile bazı toplumlar, izleri kolaylıkla silinmeyen, tuhaf ve o ölçüde aşağılık duygusuna kapılırken bazıları da kendilerin de aşırı bir üstünlük kompleksleri oluşturmuşlardır. Irk konusunun ortada olduğu bir gerçektir ama insanları hangi açıdan olursa olsun, incelerken ilkel, ileri, üstün, aşağı, güzel ve çirkin gibi sözcükleri kullanmak tümüyle saçma bir tutumdur. Günümüzde halen bu durum açık olarak uygulanmaktadır. Mesela; ABD'nin Bağımsızlık bildirgesinde ve İnsan hakları Evrensel Bildirgesinde, tüm insanların ırk ayrıcalığı gö-

⁵ Alaeddin Şenel, Bilim ve Ütopya, Irk ve Irkçılık nedir?, Ağustos-2002-İstanbul

⁶ www.ihd.org.tr.

⁷ Hilmi Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken yay., syf:258, 1999-İstanbul

zetilmeksizin eşit haklara sahip oldukları ilkesi benimsenmiş ise de uygulama da durum hiç de böyle değildir. ABD, bugün dünya nın bir çok yerlerinde özellikle de zenciler de farklı uygulamalarda bulunmaktadır. Kısacası her nerede olunursa olunsun, insana özgü bir takım psikolojik, sosyal-kültürel unsurların salt kalıtsal görünüm altında değerlendirilmesi bence bir safsatadan ibarettir. Bu kadar yapılan çalışmalar da ırk ayrımını değil, ırk bilincini aşmak için ortaya konulmaktadır.

İnsan haklarında, ırk ayrımı önemli bir yer tutar. Bunda dolayı da; eşitlik bağlamın da insan haklarının ortaya konulması açısından ırksal özellikler göz önünde değil de, bütün insanlık açısından yararlı olan şeyler göz önünde bulundurulmalıdır. Böylelikle de, insanların farklı şekilleri ile ilgilenmektense, insanlık adına en iyi insan nasıl olur?, insanlığa ne tür faydam olur? Gibi durumları hedeflemeli ve ulaşmaya çalışmalıyız. İnsanların başta yaşama hakkı olarak bütün hakları, karşıdaki insan ya da insanların hakları ile sınırlandırılmıştır. O halde insanlar arasında ırk ayrımı yapılmamalıdır. Öncelikle insan, kendini bilmesi ve tanıması gerektir. Buna göre de üzerine düşen vazife ve sorumluluğu yerine getirmelidir. İnsanlar, neyin ırk olup olmadığını ayırt edebilmelidirler. Yani, Bir Türk olmak, İngiliz olmak, Protestan olmak, Müslüman olmak, farklı dilleri konuşmak ve bir mekanda yaşamak bunların hepsi ırkı teşkil etmezler. Bunlar yine insan haklarına aykırı gelen, eşitliği bozan ayrımcılığa girer. Yazımı aşağıdaki iki tane özlü sözler ile son vermek istiyorum:

"Kıtalar ve Okyanuslar, havadan bakılınca görülür ki, bir bütünün parçalarından ibarettir."
W. WILKIE

"Kendinizden başka kimse size kötülük edemez."
MAHATMA GANDİ

KAYNAKÇA

- Hasan-Ali Yücel, *İyi Vatandaş İyi İnsan*, Meb. yay., 1998-İstanbul
 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., 1999-İstanbul
 İsmet Giritli-H. Atilla Güngör, *Günümüzde İnsan Hakları*, Der Yay., 2002-İstanbul
 Jean-Luc Mathieu, (çev: M. Osman Dostel), *Uluslararası İnsan Hakları*, İletişim Yay., Ocak-1994-İstanbul
Bilim ve Ütopya, Ağustos 2002- İstanbul
 www.ihd.org.tr.
 Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji*, Der. Yay., 1999-İstanbul
 Metin Özbek, *İnsan ve Irk*, Remzi Kitabevi, 1993-İstanbul
 Sedat Yazıcı, *Felsefeye Giriş*, Alfa Yay., 1999-İstanbul
 Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yay., 1999-Ankara
 Thomas Paine, *İnsan Hakları*, Meb. Yay., 1998-İstanbul
 Henry V. Vollois, *İnsan Irkları*, Ankara Üniv. Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yay., (Çev: Seniha Tunakan), 1975-Ankara
 Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, 1996-İstanbul
Yeni Türk Ansiklopedisi, Cilt-4, 1985-İstanbul